

- 211 VIGVÁRI ANDRÁS
Vissza a tanyákra – egy cigány család újakezdési
esélyei a szabolcsi pusztai világban
- 229 VIRÁG TÜNDE
Szegénysors – mindennapok egy pusztán
- 247 NÉMETH KRISZTINA
Szegregátum vagy etnikus szomszédság? Egy dunántúli kisváros
„szegregátuma” a diskurzusok és köznapi cselekvések tükrében
- 265 FEHÉR KATALIN
Egy ipari munkáskolónia átalakulása
- 289 VIRÁG TÜNDE
Cigányváros
- 311 Irodalom
- 327 A szerzőkről

VIRÁG TÜNDE

BEVEZETŐ

A kutatásról

A könyv alapjául szolgáló kutatásban arra kerestük a választ, hogy az eltérő gazdasági, társadalmi hagyományokkal rendelkező lokális közösségekben hogyan alakulnak ki különböző etnikus vagy más jellemzők alapján konstruált határok a szegények és nem szegények között, illetve a szegények csoportján belül. Más oldalról, a különböző társadalmi helyzetek milyen eltérő etnikai kategóriákat hoznak létre. Megközelítésünkben az etnicitás nem objektív, állandó kategória, hanem egy-egy helyzetben és konkrét közösségben, csoportközi viszonyok között konstruálódik. Kutatási kérdésünk pedig az, hogy a helyi társadalmak milyen különböző cigányfogalmakat hoznak létre, hiszen a „cigány”-fogalom megkonstruálásának módja jó indikátora egy-egy helyi társadalomban működő csoportközi viszonyoknak, gazdasági és társadalmi folyamatoknak. Másként megfogalmazva a kérdésünket: a vizsgált helyi társadalmakban a lakosok hol jelölik ki az etnikus határokat, és e határok kijelölésében milyen szempontok a meghatározóak? A válasz megtalálása újabb kérdések sorozatát veti fel. A többségi társadalom, elsősorban az intézmények révén, milyen más jellemzők alapján (életvitel, munkához, gyerekvállaláshoz való viszony) jelöl ki és működtet csoporthatárokat a szegények és nem szegények, illetve a szegények csoportján belül, amelynek alapján a szegényeket érdemesnek, segítségre méltónak vagy érdemtelennek gondolja. A helyi társadalom által kialakított és a mindennapi egyeztetések során fenntartott vagy újrakonstruált kategóriák mennyiben járulnak hozzá a szegénység újratermelődéséhez, a helyi hatalmi viszonyok fenntartásához? Az etnikailag megjelölt csoportnak a forrásokhoz, megélhetési lehetőségekhez, pozíciókhoz való hozzáférése különbözik-e, és ha igen, mennyiben a nem cigányként kezelt csoporttól?

Kutatásunk módszere a szociológiai terepmunka volt, ami hosszában és mélységében is eltér a klasszikus (antropológiai) terepmunkáétól, és leginkább a közösségkutatás áramába illeszkedik. Első lépésben a lokalitásban meghatározó szerepet játszó intézményi szereplők véleményén és e narratívákból kirajzolódó mentális térképen keresztül próbáltuk megragadni a helyi diskurzusokban a „szegények/romák lakóhelyeként” számon tartott szomszédságokat, amit a közvélekedés legtöbb esetben „cigánytelepként” azonosít. Az elmúlt évtizedek társadalmi folyamatainak következtében a romák lakóhelyeként számon tartott településrészek mintázata nemcsak változatossá vált, de gyakran a helyi kontextus dönti el, hogy egy-egy utcavégi sűrűsödést, néhány leromlott állagú házból álló belterületi zárványt a „szakértők”, illetve a helybeliek „cigánytelepnek” tekintenek-e, vagy sem (Lengyel 2006). Kutatásunkban azokhoz a szerzőkhöz és elméletekhez kapcsolódtunk, akik az egy-egy városrész, adott esetben egy szegregátum városon belüli helyzetét, szerepét, megíté-

lését nem objektív kategóriaként, hanem a helyi diskurzusok által létrehozott, dinamikus, folyamatosan változó konstrukcióként értelmezik. A társadalmi, etnikai, térbeli szegregáció dinamikus folyamatként való értelmezése azt is jelenti, hogy egy-egy település részei és a megjelölésükre használt fogalmak nem önmagukban létező és állandó kategóriák, a gazdasági, társadalmi és politikai változások folyamatosan hatnak rájuk. Másképpen fogalmazva, a helyi szereplők társadalmi, gazdasági és politikai érdekeik mentén folyamatosan újrakonstruálják a teret, amely egyben visszahat az azt formáló folyamatokra, illetve az adott közösség belső reprezentációjára is (Harvey 2006, Wacquant 2012).

Terepmunkánk során a megkérdezett kulcsinformátoroknak (önkormányzati, kisebbségi, egyházi vezetők, szociális szakemberek, pedagógusok) a helyi társadalom különböző csoportjairól és azok térbeli eloszlásáról szóló elbeszélései alapján azonosítottuk a települések azon részeit, ahol a szegény/roma népesség koncentráldódik, és amelyeket szegregátumnak/cigánytelepnek tekintenek. A kutatásunkban a szegények, romák szegregált lakóhelyeinek azonosítása során mindenekelőtt a helyi diskurzusokra támaszkodtunk, el akartuk kerülni, hogy a kutatóként mi magunk „teremtsünk” szegregátumokat. Mindezek alapján a kutatásban azokat a többségében cigányok, szegények által lakott településrészeket tekintettük szegregátumnak, ahol a gettó fogalmának (Wacquant 2012) legalább egy kritériuma megjelent az elbeszélésekben. Azaz (1) az ott élő családok nem saját döntésük alapján, hanem valamilyen gazdasági vagy társadalmi kényszer következtében kerültek oda; (2) az adott településrész fizikailag is elkülönült a település többi részétől; (3) ahol egyértelműen stigmatizált területről volt szó; (4) és az intézményekhez való hozzáférés tekintetében is jelentős különbségek mutatkoztak a település más részeivel összehasonlítva (Váradi–Virág 2015).

Az így azonosított helyi mikrovilágokban (egy-egy szegénynek bélyegzett utcában, városi kolónián vagy tanyán) az ott élő családokkal családtörténeti, foglalkozástörténeti interjúkat készítettünk. Az interjúk során az etnicitásra nem direkt módon kérdeztünk rá, hanem arra voltunk kíváncsiak, hogy az interjú során mikor, hogyan, milyen kontextusban kerül elő az etnicitás (lásd erről Németh első tanulmányát a kötetben).

Terek és terepek

A társadalom szegmentálódása, a szegénységben és kirekesztettségben élők társadalmi demográfiai helyzetének mind élesebbé válása, valamint generációk közötti újatermelődésének felerősödése együtt jár e társadalmi csoportok térbeli koncentráldásával. A térnek és a helynek (különösen a lakóhelynek) tehát egyre erőteljesebb szerepe van a társadalmi marginalizáció alakításában. A rendszerváltást követően az ország térszerkezete a piaccgazdasági viszonyokhoz való alkalmazkodás tekintetében kettéhasadt. Az egykori szocialista nehézipari központok térségét, illetve a hagyományosan mezőgazdasági területeket a rendszerváltást követő gazdasági változások negatívan érintették, ezeken a területeken különböző mintázatú és súlyosságú válságterületek alakultak ki. A munkaerőpiactól távol maradó inaktívak döntően olyan régiókban, térségekben, településeken élnek, amelyeket elkerülnek a munkahelyteremtő beruházások, s ahol a munkalehetősé-

gek tartós hiánya, az elszegényedés már a kilencvenes években elindította a személyes, családi és közösségi leépülés spirálját. A különböző típusú előnyök és hátrányok, az egyenlőtlenségek rendszerré szerveződését a fejlődési gócterületek és a perifériák közötti polarizálódás jelzi és jellemzi, amelynek egyik következményeként kialakultak/alakulóban vannak a szegregálódó, hátrányos helyzetű vidéki térségek (Koós–Virág 2010, Ladányi–Virág 2009, Nagy et al. 2015). Terepeinket az ország társadalmi, gazdasági perifériájáról választottuk, a hátrányos helyzetű régiókból (Dél-Alföld, Észak-Alföld, Észak-Magyarország és Dél-Dunántúl) egyet-egy, többségében mezőgazdasági jellegű településeket és egy volt nehézipari központot. A hátrányos helyzetű régiókon belül a válságövezetek perifériáján olyan településeket kerestünk, ahol a helyi társadalomban a szegények jelentős számú csoportjai mellett még megtalálhatóak a közép- és alsó középosztály képviselői is, azaz a helyi társadalom nemcsak társadalmilag és gazdaságilag, hanem az erőforrásokhoz való hozzáférés és érdekérvényesítés tekintetében is differenciált. Ezeken a településeken nagyon különböző szegénységi kockázatú csoportok élnek egymás mellett, a lecsúszást megelő alsó középosztály tagjaitól az évtizedek óta mélyszegénységben élő családokig a szegénység és kirekesztettség nagyon különböző metszeteivel találkozhattunk. Jellemzően olyan kisvárosokat kerestünk, ahol az oktatási és szociális intézményrendszer minden eleme megtalálható, esetlegesen több fenntartó is szolgált egymással párhuzamosan, így az intézményekhez, szolgáltatásokhoz való hozzáférés egyenlőtlenségeit is vizsgálni tudtuk. Mindezek alapján a következő terepeken folytattunk terepmunkát.

Szülőkalja¹ a dél-dunántúli, határ menti aprófalvas térség közigazgatási, oktatási és gazdasági központja, a hetvenes-nyolcvanas években a környék falvaiból elköltözni vágyó családok migrációs célpontja. Napjainkban a térségben működő sikeres mezőgazdasági vállalkozások nyújtanak munkalehetőséget a város képzetlen szegényei számára, többnyire informálisan. A város sajátosságát a multietnikusság adja: a délszláv eredetű lakosságnak sokszor évszázados múltja van a településeken, csakúgy, mint a kitelepítések után visszaszivárgó sváb családoknak. Így az itt élő beás és oláh cigány családok eleve olyan soknemzetiségű helyi társadalmak részei, amelyekben az együttélés narratívái és gyakorlata kidolgozottak, és megőrződtek a közösségek emlékezetében. A város intézményeiben dolgozók által szegregátumként megjelölt Városárok utca etnikailag és társadalmilag rendkívül heterogén, az itt élő családoknak kiterjedt társadalmi kapcsolataik vannak nemcsak a városon belül, de az egész térségre kiterjedően. A város tereinek és intézményeinek használata az itt élő családok számára mindennapos, természetes dolog, ebből csak elvétve vannak konfliktusok. Bár – elsősorban a fejlesztési tervek és elképzelések miatt – a Városárok utca a város szemében szegregátum, az itt élő családok egy békés, etnikai szomszédságban élnek. (Lásd Németh második tanulmányát a kötetben.)

Kormos észak-magyarországi kisváros, amely a századelőn létrehozott gyárral együtt fejlődött, és lett a szocialista nehézipar egyik meghatározó központja. A gyár bővülésével

¹ Azoknak, akik terepmunkánk során elmesélték nekünk életük történetét és mindennapjaikat, bevattak minket az intézmények működésének világába, megígértük, hogy a beszélgetésünk nem kerül nyilvánosságra. Interjúalanyaink védelmének érdekében a települések, településrészek és utcák neveit, valamint a családneveket is anonimizáltuk.

a hajdani kisváros köré gyári kolóniák épültek, később a környékbeli falvakat csatoltak a városhoz. A külső településrészek gyakran hosszan elhúzódó völgyekben fekszenek, így a természeti adottságok révén sem tudtak összefüggő városzövetet alkotni. A rendszerváltást követően a gyár leépülésével majd bezárásával a városban a munkanélküliek aránya megnövekedett; a képzetesebb, fiatalabb lakosok igyekeztek elköltözni a városból. Napjainkra az évtizedes szociális konfliktusokat a város vezetése egyre nehezebben tudja kezelni. Az általunk vizsgált Béketelep a település egyik bevezető útja mentén, a városközpont szomszédságában helyezkedik el. Bár a telep a helyiek elbeszélésében számtalanszor a nyomortelep vagy cigánytelep kategóriájaként jelenik meg, ugyanakkor a város számos fejlesztési projektet tervezett a telepre, azt – éppen a városközponthoz való térbeli közelsége miatt – szeretné „megmenteni” a teljes leszakadástól. A telep társadalma szociálisan és etnikailag rendkívül heterogén, a legmarkánsabb törésvonalak nem e pozíciók, hanem elsősorban a különböző generációk gyári munkához, a kolóniához való viszonya mentén alakultak ki a telepen belül. (Lásd Fehér tanulmányait a kötetben.)

Ivándomb a Dél-Alföldön, a szerb határ közelében helyezkedik el, a rendszerváltozás előtt a térség mezőgazdasági központja volt, mára viszont a település egészére jellemző az elszegényedés és a térségi átlagot messze meghaladó munkanélküliségi ráta. A rendszerváltás okozta gazdasági traumát a mai napig nem tudta kiheverni. A városban belül romák különböző csoportjai a települészámolással a város szélére került helybeli családok és a közeli nagyobb városok települészámolási programjai keretében ideköltöztetettek – az elmúlt években egyre erőteljesebben érzékelhetők a város különböző tereiben; napjainkban már szinte a város minden utcájában élnek roma családok. A helyi közép- és alsó középosztály fokozódó elszegényedése, státuszbizonytalansága, a két etnikai csoport közötti jövedelmi különbségek csökkenésével együtt járó félelmeket és konfliktusokat erősíti a romák térbeli közelsége is. Azaz napjainkra a gazdasági viszonyok és a térbeli elrendeződés megváltozásával a többségi társadalom tagjai elveszítették a város terei és intézményei feletti kontroll nyújtotta biztonságot, ami meghatározza az etnicitás érzékelését és az ahhoz kapcsolódó mindennapi gyakorlatokat, konfliktusokat (Héderné Berta–Vida 2014). (Lásd a kötetben Vida és Héderné Berta tanulmányát.)

Irgács mezőgazdasági jellegű észak-alföldi kisváros, ahol a lakónépesség közel harmada a várost körülölelő pusztákon, tanyákon él. Az ipari munkahelyek hiánya, a szűkös és időszakos ingázási lehetőségek, az alacsony iskolai végzettség miatt az itt élő családok alapvetően helyben, a mezőgazdaságból igyekeznek boldogulni. A kisvárosban csak néhány cigány család él, a település szegényei között többségében a hagyományos szegénységből érkező egykori uradalmi cselédek leszármazottait találjuk. A helyi társadalmon belül nincsenek nagy társadalmi távolságok, a családok többségének életében valamilyen szinten jelen van a szegénység. Kutatásunk során két pusztán végeztünk terepmunkát: az Irgácspusztán élő családok számára a mezőgazdasági vállalkozások már nem tudnak elegendő munkát biztosítani, a helybeliek és a beköltözők/visszaköltözők között egyre élesebb konfliktusokat generál az elérhető munkalehetőségek szűkösége, ami egyrészt a helybeliek/beköltözők közötti megkülönböztetésben, illetve a beköltöző szegény családok „lecigányozásában” nyilvánul meg (lásd Virág tanulmányait a kötetben.) Másik vizsgált pusztánkat, Gehénpusztát a másfél évtizede odaköltöző népes cigány család „mentette

meg” az elnéptelenedéstől. Sokáig úgy tűnt, a helybeli gazdáknak napszámos munkát végző cigány családok sikeresen illeszkednek a puszta világába, de napjainkban a puszta körüli földeket birtokló nagyvállalkozó, aki már nem szorul a helybeli cigányok munkaerejére, a puszta terét is egyre inkább a maga elképzelései szerint szeretné formálni. Napjainkban a pusztán élő cigány családok és a puszta körüli földeket birtokló nagyvállalkozó közötti térhasználati konfliktusok egyre gyakoribbak. (Lásd Vigvári tanulmányát a kötetben.)

Nádason² az északkelet-magyarországi kisvárosban romák és nem romák közötti együttműködéseknek nagyon különböző formái alakultak ki az elmúlt évtizedekben. A kisváros majd harmada roma; ebből következően a városi terek és intézmények használata szinte megkerülhetetlen a mindennapokban. A romák térbeli elhelyezkedését, a többség és kisebbség közötti fizikai, társadalmi és szimbolikus határok alakulását nagymértékben meghatározza a magyar (romungró) és oláh cigányok közötti elkülönülés és társadalmi különbség. Nádason ugyanis a társadalmi törésvonalak elsősorban nem a többségi nem roma, illetve roma csoportok között, hanem a többségi társadalommal évtizedek óta társadalmi és gazdasági kapcsolatokat kialakító oláh cigányok, illetve a „telepi szegények”, a romungró cigányok között figyelhetők meg. A településen élő két cigány csoport közötti határ erősebb, mint bármelyik cigány csoport és a nem cigányok közötti határ. A két roma csoport közötti évtizedes megkülönböztetés, a társadalmi kapcsolatok teljes hiánya az elmúlt években, a többségében oláh cigány nők által vezetett fejlesztési programoknak köszönhetően kezdett átalakulni. (Lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág és Váradi tanulmányait a kötetben.)

Rónakeresztes az alföldi belső periféria egyik kisvárosa. Az egykori uradalmak, majd szocialista termelőszövetkezetek területén mindig is a nagyüzemi mezőgazdaság túlsúlya volt a jellemző, az egyéni gazdálkodásnak nem voltak hagyományai. A város kedvező közlekedési helyzete a szocializmus időszakában lehetővé tette, hogy cigányok és nem cigányok egyaránt ingázzanak, a megyeszékhelyen vagy akár Budapesten vállaljanak munkát; az ingázást gyakran költözés követte. A városban viszonylag magasra, 1800–2000 főre becsülik a cigányok számát, de településen belüli arányuk a tíz százalékot sem éri el. A cigány családok – egy-egy ritka kivételtől eltekintve – csak három szegregált, egymás közelében elhelyezkedő, lassan egybeérő városrészben, ahogy többen nevezték, a cigányvárosban élnek. Ebben a városrészben többségében cigány családok laknak, de beházasodással, költözéssel kerülnek ide nem cigányok, illetve a városrész magasabb státuszú területein élnek szegény nem cigány családok is. A városrész utcáit látható, jól érzékelhető éles határvonal választja el a várostól. (Lásd Virág utolsó tanulmányát a kötetben.)

² Nádason és Rónakeresztesen hasonló módszertan alapján, az OTKA-kutatással párhuzamosan folytattunk terepmunkát a „Faces and Causes of Marginalization of the Roma in Local Settings” című, a CEU CPS által koordinált nemzetközi kutatás keretében 2012–2014 között (<https://cps.ceu.hu/research/roma-marginalization>, utolsó letöltés: 2015. 09. 06.). Nádast az ott megjelenő fejlesztéspolitikai, a különböző roma csoportok egymáshoz való viszonya, Rónakeresztes a végletes térbeli és társadalmi marginalizáció példája alapján tartottuk fontosnak beemlíteni a kötet tanulmányai közé. A tanulmányok alapjául szolgáló terepmunkában Fehér Katalin, Rézműves Szilvia, Schwarz Gyöngyi, Szegedi Dezső, Uzzoli Annamária, Váradi Monika, Vidra Zsuzsanna, Virág Tünde vett részt. A nemzetközi kutatás vezetője Szalai Júlia volt.

A terepek kiválasztása lehetőséget adott arra, hogy hangsúlyosan kezeljük az etnikai különbségtétel térbeli leképeződéseit, hiszen a különböző etnikai csoportok településen belüli térbeli elhelyezkedése egyrészt pontosan tükrözi a különböző csoportok közötti társadalmi távolságokat, másrészt meghatározza a mindennapi érintkezési viszonyokat. Egy-egy településen belül a különböző terek, területek státusza és a megjelölésükre használt fogalmak nem állandóak, hanem változnak, amelyek tükrözik a településpolitikát formáló vezetők, a településen élő többségi lakosság szegényekhez, más etnikai csoportokhoz való, helyi gyakorlatokban, diskurzusokban és politikákban megjelenő viszonyát. E viszony határozza meg azt is, hogy a különböző szegregált terekben élő szegény, roma népesség számára hozzáférhető-e a lokális intézmények, illetve hogy milyen mértékben különülnek el, szegmentálódnak a többség és a roma kisebbség számára fenntartott intézmények, szolgáltatások rendszerei (Small 2009). A térbeli és társadalmi kirekesztést dinamikus folyamatként értelmeztük, amelynek ideáltipikus végpontjai, a társadalmilag heterogén, elmosódó határokkal jellemezhető etnikus szomszédságok, valamint a többségében szegények és romák lakta stigmatizált gettó közötti kontinuumon a szegregált terek legkülönbözőbb, időben is változó formái jelenítik meg, amelyek tükrözik egyrészt a romák differenciált társadalmi helyzetét a romák és nem romák, továbbá a romák különböző csoportjai közötti szegregációs igényeket, elkülönüléseket, fizikai, mentális, szimbolikus határokat (Small 2009, Wacquant 2012, Váradi–Virág 2015).

A kisvárosokon belül vizsgált szegregált terek egyik végpontját Szőlőkalján és a nádasi oláh cigányok által lakott utcákban találtuk, ahol egyfajta békés egymás mellett/együttélés alakult ki a különböző etnikai csoportok között, ahol a település méretéből következően megkerülhetetlen a mindennapi érintkezés, ahol még a szocializmus időszakában romák és nem romák között kialakult valamiféle együttműködés, munka- és/vagy patrónus-kliens jellegű kapcsolat, ahol a mindennapi együttélést nem terhelték konfliktusok. A romák többsége ugyan a településen belül egy vagy több meghatározott utcában, többé-kevésbé egy tömbben él, de a térbeli és társadalmi határok romák és nem romák között elmosódtak. Ugyanakkor a mindennapi együttélés szabályai, a térbeli, társadalmi, szimbolikus határok, az intézményekhez való hozzáférés romák és nem romák között folyamatos egyeztetés tárgyai. A többségi társadalom gyakran új határokat jelöl ki; ha a térhasználatban már fel is kellett adnia, fenntartja az intézményhasználatban, elsősorban az oktatási intézményekhez és az egyházi vagy civil szervezetekhez való hozzáférés területén. Az aktuális, békésnek mondott együttélés példái az egyes települések történetébe ágyazott hosszas egyeztetési folyamat eredményeképpen létrejövő kényes egyensúlyi állapotot tükröznek, amely a helyi társadalom jövőbeli változásainak függvényében hosszabb távon átbillenthet, de akár egyik pillanatról a másikra, egy-egy körülmény megváltozásával vagy rendkívüli esemény hatására felszínre hozhatja a mélyben lappangó konfliktusokat, ami újból előhívhatja az elkülönülést, elhatárolódást, kirekesztést törekvéseit.

Kormoson és Ivándombon a többségi társadalom differenciált és szelektív módon viszonyul a romákhoz. Vagyis a „rendes”, „beilleszkedésre képes”, asszimilálódni vágyó, mobilabb cigány családokat a többség elfogadja, és számukra a közös tér- és intézményhasználatot is lehetővé teszi, ugyanakkor arra törekszik, hogy a „beilleszkedni nem képes”, jellemzően a szegényebb és iskolázatlanabb romákat térben és társadalmilag egyaránt

elkülönítse. Nevezetesen a többségi társadalomnak megfelelni kényszerülő településvezetés határozza meg a romák bizonyos csoportjai számára elérhető, másokat abból kizáró tér- és intézményhasználatot. Másképpen fogalmazva: a településen élő roma családok közötti differenciálódást, a romák és nem romák, illetve a romák különböző csoportjai közötti elkülönülési igényeket pontosan tükrözi a többségi társadalom által szabályozott tér- és intézményhasználat. Ugyanakkor az ivándombi példa rámutat arra is, hogy a lokális társadalmak etnikai szerkezetének átalakulása, a romák gazdasági pozíciójának és térbeli elhelyezkedésének változása feszültségekkel, konfliktusokkal terhes folyamat, amely a nem roma családokat védekezésre, a két csoportot elválasztó társadalmi és szimbolikus határok fenntartására, megerősítésére készíti (Feischmidt 2014, Vigvári 2013, Kovács–Virág–Vidra 2013).

A térbeli és társadalmi kirekesztés másik ideáltipikus végpontját Rónakeresztes képviseli, ahol a többségi társadalom az egész települést/településrészt, az ott élő családokat stigmatizálja, és amelytől minden lehetséges módon elkülönülni szándékozik. Megjelennek a párhuzamos, a gettó lakóit szolgáló intézmények, ugyanakkor a településen működő szolgáltatások egy része elérhetetlen a gettóban élők számára. A többségi társadalom egyértelmű kirekesztő és elutasító attitűdjének és gyakorlatainak köszönhetően a különböző társadalmi helyzetű roma családok a településen belül koncentráltan, a többségi társadalomtól éles fizikai és mentális határokkal elkülönítve élnek, és a helyi intézményekkel, szervezetekkel minimálisak a kapcsolataik.

A fenti példák mindegyikében a különböző formájú és mértékű térbeli elkülönülés etnikai megkülönböztetésen alapul, azaz a narratívákban a „cigánytelep” különböző formái jelennek meg, ami kifejezi a többségi társadalom helyi cigányokhoz fűződő viszonyát, és pontosan jelzi, hogy az adott tér és az ott élő családok mennyiben részei az adott lokalitásnak. Ezzel szemben a többségében nem roma szegény családok lakta irtácsi puszták – az előbbiektől lényegesen nagyobb térbeli távolság ellenére – a helyi narratívákban mindig a városhoz tartozó területként, a lokalitás részeként jelennek meg, az ott élő családoktól való elkülönülés, megkülönböztetés iránti igénye csak akkor bukkan fel az elbeszélésekben, ha az oda beköltöző cigány családokról esik szó. Ez elsősorban a közös történeti múlttal magyarázható, hiszen alig találkoztunk olyan városival, akinek ne lenne valamilyen családi kötődése a pusztához. Ugyanakkor a megkülönböztetés hiánya azt is jelenti, hogy – ellentétben a „cigánytelepekkel” – a többségi társadalom támogat minden olyan fejlesztést, szolgáltatást, amit a helyi önkormányzat, civil szervezetek, egyházak a pusztán élő családok megsegítésének érdekében működtetnek.

Cigánynak lenni – az etnicitás helyi konstrukciója

Kutatásunk központi fogalma az etnicitás, ami megközelítésünkben nem objektív, állandó kategória, hanem egy-egy helyzetben és konkrét közösségben, csoportközi viszonyok között konstruálódik, azaz az etnikai kategóriák többség és kisebbség közötti interakciók sorozatában jönnek létre, nem állandóak, hanem folyamatosan változnak, létrejöttüket és alakulásukat az adott történelmi és gazdasági körülmények határozzák meg (Barth 1969,

1996). Jenkins (1997) különbséget tesz csoport és kategória között; értelmezésében a csoport belső, szubjektív meghatározáson alapul, míg a kategória kívülről, mások által meghatározott, behatárolt és azonosított. Ebből következően a kategorizáció szükségszerűen társadalmi viszonyokba ágyazott, amely a kategorizáló és a kategorizáltak között feszülő hatalmi és társadalmi egyenlőtlenségi viszonyt képezi le és reprodukálja. Az etnikai kategóriák alkotta társadalmi csoportok közötti szimbolikus, társadalmi határok át- és kialakítása alapvetően az erőforrások megszerzéséért, pozícióik legitimitásáért, a magasabb társadalmi státuszért, illetve ezek intézményesítéséért folyó verseny eredménye. A határok kialakítása és működtetése a szűkös erőforrásokhoz való egyenlőtlen hozzáférés társadalmi különbségeiben jelenik meg (Lamont–Molnár 2002, Wimmer 2008).

Ezen megközelítésekhez kapcsolódva értelmezésünkben a roma fogalma alapvetően kívülről meghatározott, elsősorban réteggülönbségeken, érdekvizonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségeken nyugvó kategória, amely mindig az adott lokalitásban egy diszkurzív folyamat eredményeképpen jön létre, amelynek során az erőforrásokkal, hatalommal rendelkezők az alacsonyabb társadalmi pozíciót betöltőkre vonatkozóan különböző, általában negatív jelentéstartalmú kategóriákat teremtenek.

Tapasztalataink szerint a roma kategória legjellemzőbb reprezentációja a tősgyökeres és a gyűttment (established-outsider, vö. Elias–Scotson 1965), azaz az idegenségen és kívülállóságon alapuló különbségtétel, amely rigid, csak nemzedéknyi idő elteltével, akkor is csak korlátozottan áthágható határokat eredményez (Kovács–Vidra–Virág 2013). A magyarországi diskurzusokban a roma jellemzően a „magyarrá veszélyes” különbségtételében is megjelenik (Horváth–Kovai 2010), azaz a többségi társadalom (szociális, kulturális, morális) fenyegetettségérzetének erősödésével a többségi társadalom által kialakított roma kategória és határa merevebbé és átjárhatatlanná válik. Mindezek alapján elemzésünkben a roma vagy cigány fogalma a többségi társadalom által létrehozott és működtetett kategória, amely a kívülállóság és idegenség fenntartásával biztosítja a többségi társadalom számára a biztonságosnak vélt távolságot, vagyis az elkülönülés formáját és mértékét.

A roma kategória jellemzően a roma–nem roma kizárólagosságában jelenik meg, amit azonban helyi szinten számos tényező átalakíthat, megváltoztathat a két etnikai csoport közötti határokat kikezdheti, elmosódottá teheti, vagy éppen megerősítheti. Mindezek lehetnek:

- (1) társadalomtörténeti előzmények,
- (2) etnikai diverzitás, más kisebbségek jelenléte az adott településen,
- (3) a roma társadalom differenciáltsága, a helyi társadalom emancipatórikus törekvései,
- (4) az eltérő társadalmi pozíciók és erőforrásokhoz való hozzáférés különbségei,
- (5) a térbeli kirekesztés formája,
- (6) a helyi társadalomban megjelenő kirekesztő, rasszista diskurzus és napi gyakorlat.

(1) A különböző társadalmi, etnikai csoportok egymásról alkotott képe az adott lokalitás társadalomtörténetébe ágyazottan értelmezhető. Az egymásról alkotott képet, a lokális narratívákat alapvetően befolyásolja különböző etnikai, társadalmi csoportok együttélésének története, az egykor és napjainkban működő társadalmi, gazdasági kapcsolatok és

együttműködések mintázatai. Mindebben fontos szerepe van az időnek: romák és nem romák közötti viszonylag kiegyenlítettnek mondható társadalmi kapcsolatok kialakulásához generációk folyamatos, többé-kevésbé konfliktusmentes interakciója van szükség. Ahogy történt ez a szocializmus időszakában a kormosi gyárban, vagy a Nádason, ahol egy helyi üzemben dolgoztak együtt oláh cigányok és nem cigányok, vagy Szőlőkalján a téészen végzett közös munka esetében. Az évtizedes pozitív tapasztalatok kikezdték a homogén roma kategóriát, és a narratívákban előtérbe került az egyéni teljesítmény, a családokhoz, egyénekhez köthető történetek, a mindennapokban egyre gyakoribb és elfogadottabb lett a vegyes házasság. Általánosan elmondható, hogy az elmúlt évtizedekben e kapcsolatok kialakulásának lehetőségei, terei és intézményei rendkívül beszűkültek: a közös munkahelyek hiánya, a szegregált intézmények működtetése (elsősorban a közoktatásban) és a lakóhelyi szegregáció erősödése ellehetetleníti a romák és nem romák közötti interakciók létrejöttét, ami megerősíti és megváltoztathatatlanná teszi a két csoport közötti határokat. A Gehénpusztára beköltöző vagy az Ivándombra költöztetett roma családok hiába élnek közel egy generáció óta az adott településen, társadalmi kapcsolatokat alig tudtak kialakítani a többségi társadalommal, a helyiek szemében a mai napi idegenek maradtak. A roma és az idegen kategóriájának összekapcsolása rigidde, átjárhatatlanná teszi a két csoport közötti határokat, ami ezekben az esetekben összekapcsolódik a szűkös erőforrások feletti rendelkezés jogának privilegizálásával, amely egyben a helyi viszonyrendszerek és hierarchiák állandóságának fenntartásának is az alapja.

(2) A társadalomtörténeti előzményeken túl a többségi társadalom által létrehozott és működtetett roma kategória stabilitását és erősségét meghatározza, hogy a településen belül az etnicitás roma–nem roma kizárólagos kategóriákban jelenik meg, vagy e két kategóriának vannak alternatívái. Azokon a településeken tehát, ahol több nemzetiség, a romák különböző csoportjai élnek együtt, egymás mellett, ott nagyobb az esélye annak, hogy az etnikai kategóriák különböző variációi jelennek meg. Ennek példája Szőlőkalja, ahol a helyi társadalom peremén, de annak részeként élő romák nem egyedül osztoznak a kisebbségi létben: más etnikai csoportok (svábok, horvátok) mellett a például délszláv háború alatt érkező menekültek is idetartoznak. Következésképpen a helyi társadalomban átjárhatóbbak (legalábbis kevésbé élesek) az etnikus határok, és finomabb megkülönböztetések érvényesülnek a roma csoportok vagy az egyes családok megítélésében. Azaz az etnicitás helyi jelentéstartalmainak differenciáltsága miatt a társadalmi státusz és az etnicitás közötti kapcsolat nem determinisztikus (Feischmidt 2012, Várad 2013). Nádason a romák különböző csoportjainak (oláh cigány, romungró) jelenléte a magasabb társadalmi státuszú, iskolázottabb oláh cigányok elkülönülési törekvésével jár együtt. Az oláh cigányok és a nem cigányok közötti évtizedekre visszanyúló együttműködés és tapasztalat az alapja az etnicitás differenciált használatának, szituatív, helyzetekhez igazodó észlelésének vagy esetlegesen akár figyelmen kívül hagyásának.

(3) A romák társadalmi és gazdasági differenciálódása, egy-egy sikeres vállalkozó, megbízható munkatárs, tanító vagy óvónő jelenléte az intézményekben kikezdhetheti a roma külső kategorizációját, lehetőséget nyújt alternatív kategóriák létrehozására. Kormoson

az egykori gyári munkások megbecsültségének emléke, a jelenleg is szakmunkásként dolgozó romák, a közös múlt emléke még – időlegesen – fenntartja a romák differenciált megjelenését a helyi narratívákban. Nemcsak a kisvárosra, de az egész régióra jellemző esélyteremtő közoktatási programoknak köszönhetően Szőlőkalján számos érettségizett, a munkaerőpiacon értékes szakmában foglalkoztatott fiatal él, akikkel a helybeliek különböző intézményekben vagy éppen vendéglátóhelyeken is találkozhatnak. Nádason a helyi integrációs politika egyik legfontosabb eleme a helybeli roma fiatalok „láthatóvá tétele”, pozícióba juttatása, továbbtanulásuk segítése, azaz a helyi roma elit kialakulásának támogatása. Ennek érdekében a város vezetése különös figyelmet fordít arra, hogy az intézményekben, fejlesztési programokban romák is megjelenjenek. A város nem roma lakosai így nem csak egyféle, a telepi cigány szerepében ismerhetik meg a romákat, a romák különböző társadalmi pozícióban való elfogadtatása is könnyebbé válik.

(4) A romák településen belüli helyzetét alapvetően meghatározza a nem roma társadalom társadalmi státusza, a két csoport közötti társadalmi távolság, ezzel összefüggésben az elérhető források. Ivándombon a helyi nem roma lakosság folyamatos lecsúszása, elszegényedése, pozícióvesztése a két csoport közötti szociális és társadalmi távolság fokozatos csökkenése, a nem romák részéről a két csoport közötti határ erősségének hangsúlyozásával a saját csoportját védelmét szolgálja. Hasonlóképpen Irgácpusztán a helybeli szegény családok a beköltözők „lecigányzásával”, azaz a pusztai társadalom belüli új etnikai kategória létrehozásával saját csoportjuk határait igyekeznek fenntartani. Napjainkban ezeken a településeken romák és nem romák ugyanazokért a munkákért, pozíciókért versengenek a munkaerőpiacon, a forrásokhoz való hozzáférés alapja az etnikai kategóriák megteremtése és fenntartása, az ebbe a kategóriába soroltak forrásokból való kizárása. Ezzel szemben Szőlőkalján azzal, hogy az informális és napszámos munkák lehetősége széles körű, szinte mindenki számára elérhető valamilyen formája, és a többségi társadalom számára ezek a lehetőségek kevésbé fontosak, a roma és nem roma közötti határmegvonás jelentősége, a többségi társadalom által működtetett kategorizáció gyengül.

(5) A többségi társadalom által működtetett roma kategória kizárólagossá válik, ha az egy adott térhez kapcsolódik. Rónakeresztesen, ahol a romák éles határokkal elkülönített városrészben élnek, az etnicitás érzékelése, az, hogy kit tartanak romának a városban, a térhez kötődik. Az itt élőket a többségi társadalom cigányoknak tekinti, s akként kezeli őket, a cigányvárosról szóló narratívákat csak elvétve jellemzi differenciált, az egyes családok, élethelyzetek és stratégiák különbségeire figyelő szemlélet. Az etnicitás roma–nem roma kizárólagos kategóriában fogalmazódik meg gyakran még a vegyes házasságok esetében is. A veszélyes, kriminalizált, stigmatizált tértől és családoktól való félelem egyszerre épül a konkrét tapasztalatokra és a nagyon erős, kirekesztő, kriminalizáló többségi diskurzusra. Hasonlóképpen Kormoson a megkülönböztetés gyakran kapcsolódik a stigmatizált telepekhez, ezzel nemcsak egyéneket, hanem egész városrészeket zárva ki az érdemesség kategóriájából.

(6) Az elmúlt években a szegénységről, romákról való diskurzusban radikális fordulat következett be. Bal- és jobboldali politikusok egyaránt azt vetették fel, hogy nem várható el a dolgozó és adót fizető többségtől, hogy hosszú távon eltartsa „dologtanokat”. A közpolitikában és a nyilvánosságban egyre hangsúlyosabbá vált a saját sorsukért alapvetően a szegényeket, munkanélkülieket felelőssé tevő elképzelések, amelyek a „dologtalanok” megrendszabályozásával, a munkára kényszerítéssel kívánják „rendet teremteni” és a közhangulatot lecsillapítani. A nyílt és durva rasszista beszédmód megjelenése és legitimálódása, beszüremkedése a mindennapokba nem hagy kétséget afelől, hogy az államon, az adófizetők pénzén élőködő szegények a többség szemében csak cigányok lehetnek, azaz a rendpárti, fegyelmező szegénypolitika elsősorban a cigány családokra irányul (Szalai 2010, Ferge 2012, Nagy 2013). A nyilvánosságban megjelenő rasszista beszédmód elterjedése minden településen érzékelhető, különösen ott, ahol a helyi elit köreiben is támogatásra talál.³ A szegényeket, cigányokat megregulázó, büntető intézkedések, a helyi elit nyílt, rasszista beszédmódja a helyi nem roma többség emlékezetéből előhívja a régi sérelmeket, előítéleteket, félelmet gerjeszt a cigány családokkal szemben.

Vizsgált településeinken az egyik legfontosabb konfliktusforrás a helyi társadalom által létrehozott és működtetett roma kategória és a romák önmagukról alkotott képe között feszülő ellentét. A kérdés az, hogy a településen élő roma családok mit tudnak kezdeni, hogyan tudnak együtt élni a „cigányság bélyegével” (Kovács–Vidra–Virág 2013: 107–111). Vizsgált terepeink többségében a romák egy adott, gyakran stigmatizált térben élnek, azaz a lakóhely egyben kijelöli etnikai hovatartozásukat, vagy a település méretéből következően a mindennapi érintkezések és generációkon keresztül ismeretségek nem teszik lehetővé a rejtőzködést, a „romaság elkerülését”. Ezért gyakori, hogy a jobb helyzetben levő roma családok narratíváiban megjelenik a roma csoporton belüli különbségtétel igénye, amelynek célja az alacsonyabb státuszú, életmódjában és lakóhelyében stigmatizált roma csoporttól való elkülönülés, a közbeszédben megjelenő „cigány” képpel szemben, a „másfajta” cigány képének konstrukciója. A különbségtétel alapja az eltérő társadalmi helyzet, ami építhető a roma csoporton belüli kulturális és életmódbeli vagy morális megkülönböztetésből, de minden esetben fontos a többségi társadalomhoz fűződő kapcsolatok, a többségi normáknak való megfelelés hangsúlyozása. Más szóval: a roma csoporton belüli különbségtétel célja, hogy a roma családok egy része a lokális társadalom megbecsült, elfogadott tagjává váljon, ezzel jogot nyerjen a közös terek és intézmények használatára. Esetenként a nem roma többségnek való megfelelés vágya és igénye a rasszista beszédmód és érvrendszer átvételéhez, öngyűlölethez vezet.

A roma büszkeségre, a szabad identitásválasztás felvállalásának lehetőségére nagyon kevés példát találtunk. Szőlőkalján a többségi társadalom által működtetett kategorizáció romák és nem romák mindennapi interakcióiban egyeztetett, amelynek kerete a város terének és intézményeinek közös használata, esetlegesen a közös munkahelyek tapasztalata, amelynek eredményeképpen a kívülről meghatározott és működtetett roma kategória

³ Vizsgált településeink közül kettőben a 2014-es önkormányzati választásokon a Jobbik került vezető pozícióba.

fontossága a különböző társadalmi csoportok számára egyre kevésbé fontos, a romák és nem romák közötti határ elmosódottá válik. Más településeken az – elvétve megjelenő – társadalmi státuszokon átívelő kapcsolatok, a segítő, befogadó szemléletű intézmények működése segítheti a roma identitás megerősítését. Nádason az oláh cigányok identitásának alapja országosan és helyben is elismert zenei és tánckultúra, ami a projektvilágba bekapcsolódott oláh cigány asszonyok részéről megerősítést nyert azoktól a nem helyi, nem roma értelmiségiektől, akikkel a projektek kidolgozásában, megvalósításában részt vettek, akikről támogatást kaptak. (Lásd Fehér–Keller–Vidra–Virág tanulmányát a kötetben.)

Érdemesek és érdemtelenek – a megélhetés és boldogulás esélyei

A mai magyar társadalomban egyének társadalmi helyzetét alapvetően munkaerő-piaci pozíciója határozza meg. A modern társadalmakban a munka jelenti/jelentette a társadalmi integráció alapját, így a szervezett munkavégzés keretei közül kiszoruló rétegek nemcsak megélhetésüket, hanem társadalmi tagságuk legfontosabb legitimációs bázisát is elveszíthetik; a munkátlanság – ami nem egyenlő a munkanélküliséggel – morális kategóriává vált (Castel 1998, Sen 2003–2004). A társadalmon belül egyik legélesebb társadalmi törésvonal tehát a munkához jutók és a munkából kiszorulóknak között húzódik, de még a munkaerő-piacon belül is éles különbségek keletkeznek a biztos, jól fizetett és láthatóan „hasznos” és célszerű állásokat betöltők és az azokkal nem rendelkezők között (Ferge 2002, 2012). Mindenképpen különböző szociológiai kutatásokból tudjuk (Messing 2006, Virág 2008), hogy az alacsony végzettségűeknek egy igen jelentős része valójában végez értékkeremtő munkát, csakhogy azt, éppen a magas költségek miatt informálisan, az alkalmi és egyéb, nem bevallott munkák piacán teszi. A társadalom e szelete – közülük jelentős számban romák – alkotja a mezőgazdaság, építőipar és egyéb munkaerő-igényes ágazatok nagyon olcsó, nagyon rugalmas és teljesen kiszolgáltatott napszámos tömegét. Azaz a statisztikákban gazdaságilag inaktívként vagy munkanélküliként számon tartott egyének különböző utakat alakítanak ki a munka világa felé, egyensúlyoznak a munkaerőpiac peremén elérhető, folyamatosan változó, bizonytalan munkák és a megkötő segélyezés és közfoglalkoztatás között. A statisztikákban inaktívként vagy munkanélküliként megjelenők az informális és/vagy a támogatott munkaerőpiacon (közfoglalkoztatás) különböző pozíciókat foglalnak el: a segélyekből tengődő, gyakran napi megélhetési gondokkal küszködő családoktól, a segélyeket alkalmi munkával kiegészítő szegényeken, az ennél viszonylag biztosabb megélhetést kínáló önkormányzati foglalkoztatottakon keresztül az informális munkaerőpiacon aktívan és rendszeresen részt vevő, és ezzel a családjuk számára viszonylag biztos megélhetést kínálókon át igen széles skálán mozognak. Ezzel a megközelítéssel a társadalmi kirekesztés és beilleszkedés nem állapotként, hanem kontinuumként értelmezhető (Castel 1998).

Ugyanakkor a 2008-as gazdasági válságot követően már nemcsak a munkaerőpiacról kiszorult vagy oda csak részlegesen kapcsolódó háztartások tartoztak a szegények körébe. A szegényeken belül megjelent egy olyan csoport, amelyiknek van állandó munkahelye,

de havi rendszeres bevételeik nem fedezik a megélhetésüket. A költségvetési intézményekben, elsősorban a szociális szférában dolgozó, alacsony iskolai végzettségű fizikai, kiegészítő munkát végzők, hasonlóképpen a legalacsonyabb presztízsű, végzettségséget nem igénylő, nehéz fizikai munkákért olyan alacsony bért fizetnek, ami nem elegendő ahhoz, hogy a háztartás elkerülje a szegénység kockázatát. Ezzel párhuzamosan az elmúlt években egyrészt a családtámogatások befagyasztása, másrészt a magasabb jövedelműeknek kedvező adó- és családtámogatási rendszer csökkentése a szegények felé nyújtott támogatások összegét, ezzel jelentősen növelte a munkaerőpiac legsós szegmenseiben elhelyezkedő munkavállalók szegénységi kockázatát (Szivós–Tóth 2013).

Az elsődleges munkaerőpiacra való bejutás, az informális és napszámos munkákhoz való hozzáférés legnagyobb strukturális akadályát a helyi és térségi gazdaság gyengesége, a foglalkoztatási kapacitások rendkívüli szűkössege jelenti. A szegény családok boldogulási lehetőségeit alapvetően a helyben, vagy napi ingázással és minimális költségekkel elérhető munkahelyek szűkössege, az azokért való versengés határozza meg. A periférikus elhelyezkedésű településeken a legnagyobb foglalkoztató az önkormányzat és az általa fenntartott intézmények, amit néhány, általában mezőgazdasági kis- és középvállalkozás egészít ki. Vizsgált településeik közül Szőlőkalja az egyetlen, ahonnan napi ingázással, ha az évnek csak egyik felében ugyan és általában informálisan, de elegendő munkalehetőség van. A munkavállalás lehetősége teljes mértékben független a munkanélküliség kezelésére hivatott intézményrendszertől, szinte senkivel sem találkozunk, aki a munkaügyi központon keresztül talált volna munkahelyet. A munkakeresésnél a legfontosabb tényező a személyes kapcsolathálózat, amelyen keresztül nemcsak információkhoz lehet jutni, de maga a foglalkoztatás is alapvetően ezeken alapul. Ezért bármilyen munkalehetőségre szinte csak azoknak van esélye, akik rendelkeznek megfelelő társadalmi tőkével, kapcsolatokkal a többségi társadalom tagjai és intézményei felé. A fentiekből következően a munkavállalás egyik legfontosabb meghatározó tényezője a szegény roma és nem roma családok helyi társadalomhoz fűződő viszonya, kapcsolatai a többségi társadalommal. Azokon a településeken, ahol a romák és nem romák különböző csoportjai között a szocializmus időszakában kialakult valamiféle együttműködés, kapcsolat, romák és nem romák egy munkahelyen dolgoztak, napjainkban is sokkal könnyebb munkát találni. Azokon a településeken, ahol a szegény, roma családokat a többségi társadalomtól éles térbeli és társadalmi határok választják el, a lakóhely stigmatizált, ahol a többségi társadalom diszkriminatív, kirekesztő attitűdjé a jellemző, szinte reménytelen a helybeli munkavállalás. (Lásd Váradi első tanulmányát a kötetben.)

Tapasztalataink alapján a különböző munkalehetőségekhez való hozzáférés tekintetében rendkívüli nagy különbségek vannak az azonosan alacsony iskolai végzettségű és szegény romák és nem romák között. Az önkormányzatnál és a városi intézményeknél folyamatos foglalkoztatásban vagy közfoglalkoztatásban levők, a helyi kis- és középvállalkozásnál foglalkoztatottak között többségében nem romákat találunk. Romák csak és kizárólag akkor juthatnak ilyen munkákhoz, ha nagyon szoros társadalmi kapcsolataik vannak a többségi társadalom felé, ha vannak előzetes, a bizalom alapját szolgáltatató közös munkatapasztalataik. Míg az országban kivételesnek mondható Nádás példája, ahol az önkormányzati politika része a romák közintézményekben való foglalkoztatása, arra számos

példát találtunk, hogy nem romákat szociális, egyházi intézmények vagy maga a polgármester segítettek munkához. Az intézményekben való foglalkoztatásnál bizony nagyon erős etnikai szelekció működik. A munka intenzitásának csökkenésével, az egyre kiszolgáltatottabb és nehezebb munkák felé haladva a romák aránya egyre magasabb lesz. A munkaerőpiacról teljesen kiszorultak között, akik évente csak néhány hónapot tudnak munkával tölteni, azt is csak informálisan, vagy akár a segély folyósításához szükséges egy hónap munkaviszonyt sem tudják igazolni, szinte már csak romákat találunk. Összegezve azt mondhatjuk, hogy alapvető különbség mutatkozik a nem roma és roma családok szegénysége, munkához való hozzáférése között. A nem roma családoknak nagyobb az esélye arra, hogy egy vagy több aktív korú tagjuk tartósan jelen legyen az elsődleges és az informális munkaerőpiacon, s ennek jelentősége nem csak a családok bevételei és jövedelmi helyzete szempontjából értékelendő. A munkaerő-piaci jelenlét oka, s egyben következménye és feltétele is annak, hogy e családok több és erős kapcsolattal kötődnek a nem szegények világához, az intézmények képviselőihez, akik elismeri erőfeszítéseiket, és szegénységüket nem valamilyen hibának vagy etnikai, kulturális, mentalitásbeli sajátosságnak tulajdonítják. Az általunk megismert nem roma családok meghatározó többsége esetében a szegénység és társadalmi kirekesztettség akkor sem jár együtt, ha esetleg szegregált roma környezetben élnek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy romákra és nem romákra az alacsony jövedelemből fakadó szegénység egyaránt jellemző, de a nem roma családok kisebb eséllyel süllyednek mélyszegénységbe, mint a romák és – ellentétben a romákkal – társadalmi tagságukat nem kérdőjelezi meg a nem szegény többség. (Lásd Váradi tanulmányát a kötetben.)

Vizsgált településeinken a legjelentősebb foglalkoztató az önkormányzat és – kisvárosokról lévén szó – az általa működtetett intézmények. A települési önkormányzatok foglalkoztatáspolitikájának egyik fontos jellemzője, hogy az alacsony státuszú álláshelyek betöltésének finanszírozásához – akár a kisebb szabálytalanságokat is felvállalva – kombinálja a költségvetési, saját és a közfoglalkoztatásra szánt forrásokat, azaz a közfoglalkoztatást a közszolgáltatások működési forrásainak kiegészítéseképpen is használják. Az önkormányzatok lehetőség szerint az intézmények technikai személyzetének (takarítók, dajkák, konyhások, karbantartók, kézbesítők) legalább egy részét közfoglalkoztatásban alkalmazzák, így a források átcsoportosításával korábbi önkormányzati álláshelyeket töltenek fel közfoglalkoztatottakkal (Messing–Molnár 2011a).

Elsősorban a nők foglalkoztatásában van kitüntetett szerepe az intézményi foglalkoztatásnak, hiszen a térségi munkaerőpiacok sajátosságai miatt másutt ők aligha találnának munkát. Több kisvárosban találtunk azzal, hogy a szociális szolgáltatások megszervezésének és működtetésének kettős célja van: egyrészt a rászorulóknak segítése, másrészt – hasonlóan az önkormányzat közfoglalkoztatási politikájához – az arra érdemes szegények segítése a folyamatos foglalkoztatással. A szociális szféra legalacsonyabb presztízsű foglalkozásainak egyike az idősgondozás, amely egyrészt gyorsan elsajátítható, csak egy „gyorstalpalóra” van hozzá szükség, és egy kiterjedt, legalább tucatnyi ismerősből álló kapcsolathálózatra. Ez egyben jelzi a szociális szakma végtelen nyitottságát és strukturális problémáit is (Bugarszki 2011, 2014, Virág 2014).

A tartós munkanélküliségben élő romák és nem romák többsége számára a települések legtöbbször szinte csak a közfoglalkoztatás kínál hosszabb-rövidebb ideig tartó munka- és megélhetési lehetőséget, amely az utóbbi években a kormányzati szándékok szerint a szegénység és a tartós munkanélküliség kezelésének univerzális eszközévé vált. Általános tapasztalat, hogy minél több a jogosult, annál ritkábban kerül sor egy-egy segélyezett behívására, és annál kevesebb ideig tart a közfoglalkoztatás, ugyanakkor a közfoglalkoztatáson belül vannak kitüntetett pozíciók, ahol szinte állandó jelleggel lehet dolgozni. A közfoglalkoztatás megszervezése és tartalma településről településre változik, nagyon széles skálán mozog, és alapvetően a településvezetés szegényekhez, romákhoz való viszonyán alapul. Függetlenül attól, hogy egy-egy települési önkormányzat hogyan szervezi a közfoglalkoztatást, az *workfare* jellegénél fogva a tartósan munkanélkülieket minden esetben kiszolgáltatottá teszi a helyi hatalomnak (Messing 2012). Az elmúlt években átalakult a közfoglalkoztatás szerkezete: egyrészt a közfoglalkoztatás kiterjesztésével, ezzel párhuzamosan más önkormányzati források szűkülésével, másrészt amiatt, hogy a munkanélküliség egyre több településen nemcsak a képtelen, többségében romákat, hanem szakképzettséggel rendelkező, a gazdasági válságot megelőzően évekig folyamatos munkaviszonyban álló romákat és nem romákat is sújtja. A közfoglalkoztatás kiterjesztése és diverzifikálódása automatikusan a közfoglalkoztatottak közötti különbségtételt is vonzza. A közmunkások közötti megkülönböztetés nemcsak a gyakorlatban, vagyis a látható/láthatatlan, azaz az utcán vagy közintézményben, a tényleges munkavégzés/álmunka különbségeiben jelenik meg, hanem az önkormányzat közfoglalkoztatást szervező munkatársainak narratíváiban is. Az utcán dolgozó roma brigádokat általában a munkából való lógással, késéssel, semmittevéssel jellemzik, míg az „elit” brigádokban dolgozókról mint megbecsült szakemberekről beszélnek. Másképpen fogalmazva: a város a közfoglalkoztatás egy részét az arra érdemes szegények számára tartja fent, akik a város számára hasznos tevékenységeket végeznek, a város szemében ők nem is „közmunkások”, míg az érdemtelen szegények, szinte kizárólag romák a köztereken semmittevéssel foglalatostkodnak, ezzel tovább erősítve az érdemtelen és cigányság kategóriáinak összekapcsolódását. Mindez egyben azt is jelenti, hogy a közfoglalkoztatás, miközben szorosan összefonódik az önkormányzati intézményekben való foglalkoztatással, maga is hierarchikus és etnikai színezetű, az érdemes és érdemtelen szegények megkülönböztetésén alapuló különbségeket teremt: az elsődleges munkaerőpiacra párhuzamosan kialakuló struktúra, amely a szinte folyamatos, intézményen belüli foglalkoztatástól az egy-két hónapos utcai szemétszedésig terjed, és amely hierarchia legalján a roma munkanélküliek állnak (Vidra 2013). (Lásd Vida–Vidra tanulmányát a kötetben.)

Az éveken át tartó, hosszabb-rövidebb idejű közfoglalkoztatás szinte már beépül a családok életébe, „*a városnál dolgozom*” – mondják, majd további kérdéseinkre derül ki, hogy mindez évek óta 8–10 hónapos közfoglalkoztatást jelent. A közfoglalkoztatás voltaképpen az önkormányzatok részéről az egyik legfontosabb, szinte kizárólagos szociálpolitikai eszközzé vált, miközben beépült az egyének életébe; egy rendszeres és többé-kevésbé kiszámítható bevételi forrássá vált. A települések életében évek óta rendszeresen jelen levő közfoglalkoztatásnak a társadalomszervező hatása jelentős. A közfoglalkoztatást szervező önkormányzati alkalmazottak sok helyen egyszerűen „*főnöknek*” szólítják. Az évek óta

a közfoglalkoztatottak munkáját szervező önkormányzati alkalmazottak és a közfoglalkoztatásban részt vevők között kialakuló patrónus-kliens viszony a megbízható, arra érdemes szegények számára nemcsak szinte folyamatos foglalkoztatást, de egyfajta megbecsülést, biztonságot is jelent, míg a „főnökkel” konfliktusba kerülőket a teljes létbizonytalanságba sodorja. Mindez egyrészt a közfoglalkoztatás rendszerét az informalitás felé tolja el, másrészt a szegényeket kiszolgáltatottá teszi a helyi hatalom képviselőinek.

Ugyanakkor a közfoglalkoztatás többszörös kiszorító hatása jelentős mértékben torzítja a helyi munkaerőpiacot: nemcsak az önkormányzati állásokat váltják ki közfoglalkoztatottakkal, de a kötelező közfoglalkoztatásba bevontak kiszorulnak a napszámos munkák piacáról is. A közfoglalkoztatás jelentős kiterjesztése tovább rontotta a közfoglalkoztatás és a napszámos munkák összehangolásának lehetőségét, tapasztalataink szerint egyre több embernek kell választania a napszámos munka és a közfoglalkoztatás között (Cseres-Molnár 2014).

Az egyházi és önkormányzati intézményekben végzett munkán és a közfoglalkoztatáson túl a munkavállalás leggyakoribb típusa a helyben vagy napi ingázással végzett munka. A munkavállalás jellege, azaz hogy az adott munkát a mezőgazdaságban vagy az ipar egyes területein végzik, mindig a település földrajzi, közlekedési helyzetéből, valamint a korábbi évtizedekre jellemző foglalkozási struktúrájából adódik. Az általunk vizsgált településeken, térségeken a regionális egyenlőtlenségek miatt csak elvétve található nagyobb multinacionális vállalatok, a foglalkoztatók többsége hazai tulajdonú, döntően mezőgazdasági kis- és középvállalkozás, ahol jellemzően csak néhány speciális szakmával vagy betanított munkásként, napszámosként lehet elhelyezkedni. Azok a vállalkozók, akikkel interjúalanyainkon keresztül megismerkedtünk, többségében a kilencvenes évek elején kezdték vállalkozásukat, és nem, vagy csak részlegesen tudtak bővíteni, fejleszteni. A kisvállalkozások munkaszervezésének négy fontos momentumát emelhetjük ki: (1) a foglalkoztatottak alacsony száma, a „mindenki mindenkit ismer” érzése, a személyes kapcsolatok a közvetlenség a családiasság érzetét kelti, ezzel növeli a lojalitást; (2) a vállalkozás vezetése szorosan kapcsolódik a tulajdonos vagy üzemvezető helyi társadalomban szerzett tekintélyével, amely erősíti a foglalkoztató és foglalkoztatott közötti paternalizmust; (3) a vállalkozás tökehiánya, a bizonytalan gazdasági környezet miatt a foglalkoztatás gyakran informális vagy illegális; (4) egy adott térben a vállalkozók ismerik egymást, bizonyos esetekben kooperálnak egymással (Kuczai 2000). E vállalkozóknál a munkavállalás egyik jellemző formája a patrónus-kliens alapú napszámos munka, ami egyfajta társadalomszervező erővel is bír az adott lokalitásban; az adott gazdasági kapcsolatok magukban foglalnak számos olyan társadalmi viszonyrendszert, amelyek az ebben a kapcsolatrendszerben részesülő családok társadalmi integrációját lokálisan meghatározza (Szabó 2009). (Lásd Vigvári és Virág első tanulmányát a kötetben).

Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az elmúlt évtizedekben azok a kisvállalkozások, amelyek képesek voltak fejleszteni, átalakulni, ha tetszik professzionalizálódni, jelentős átalakuláson mentek keresztül, ami elsősorban a vállalkozásmenedzsmentben, a foglalkoztatókhöz való viszonyban és ebből következően a tulajdonos/vállalatvezető stílusában, megjelenésében mutatkozik meg. Jellemző, hogy a tulajdonos/vállalatvezető egyre kevésbé vesz részt a mindennapi munkában, a munkavállalókkal igyekszik elkerülni a személyes

viszonyt, a korábban közvetlen stílust felváltja a távolságtartás. A tulajdonos/vállalatvezető már nem a termelésért felelős munkavezető, hanem menedzser (Kuczai 2006 és lásd Vigvári tanulmányát a kötetben). Részben a vállalkozások mérete, részben a vállalkozói magatartás és életforma változása hozta létre a napszámosok és a vállalkozók között elhelyezkedő munkaközvetítői vállalkozói réteget, amelyek segítik a vállalkozót abban, hogy kilépjen a többszörös szerepviszonyok, a kliens-patrónus viszony okozta kényszerhelyzetből és a napszámosok foglalkoztatását csak az üzleti racionalitás alapján szervezze. Ebben az esetben a vállalkozónak nem emberek tucatjaival kell mindennapi kapcsolatot ápolnia, hanem egy-két vállalkozóval, akivel kizárólag piaci alapon köt szerződést. E vállalkozó felelőssége a munkaerő biztosítása, sem őt, sem a bér munkásként dolgozó napszámost nem köti semmilyen személyes viszony a tulajdonképpeni vállalkozóhoz. A lokális szinten szerveződő, reciprocitásban gazdagabb patrónus-kliens munkaformával szemben ez a lokalitást mellőző, személytelen bér munkás-foglalkoztatás, ahol nagyszámú, könnyen mozgatható nem helyben lakó alkalmi munkavállaló végzi a feladatokat.

Összegzés

A kötetben szereplő tanulmányok hat periferikus elhelyezkedésű kisvárosban végzett tepermunka alapján készült elemzések. A szegény roma és nem roma családokkal és a velük kapcsolatban álló intézményekkel készült interjúk és terepi megfigyelések lehetőséget kínáltak arra, hogy feltárjuk a szegénységet fenntartó és újratermelő struktúrákat és mindennapi gyakorlatokat, ugyanakkor megismerjük a szegénység mint élethelyzet különböző fokozatait, arcait a társadalmi befogadás és kirekesztés közötti kontinuumon. A tanulmányok a társadalmi és térbeli kirekesztés formáit, eszközeit, működési mechanizmusait, a különböző társadalmi és etnikai csoportok közötti interakciókat, az intézményekhez fűződő kapcsolatokat, együttműködési kényszereket és lehetőségeket mutatják be. Leírják és elemzik a szegények és nem szegények között, illetve a szegények csoportján belül létrejövő etnikus vagy más jellemzők alapján konstruált határok megvonásának mechanizmusait, ennek térbeli következményeit, illetve a szegény, cigány családok megélhetési lehetőségeinek egymással összefüggő rendszerét.

Általános tapasztalat, hogy a településszerkezeti és regionális meghatározottságokat a legtöbb esetben felülírja a lokalitás ereje. Már a nyolcvanas években is a helyi elit (tanácselnök, általános iskolai igazgató, tanárok, védőnő stb.) szemlélete és a helyi cigányokhoz, szegényekhez való viszonya határozta meg azt, hogy a lehetőségeken belül hogyan alakul a településen e családok helyzete. Elemzéseinkben a roma vagy cigány fogalma a többségi társadalom által létrehozott és működtetett kategória, amely elsősorban rétegtkülönbségeken, érdekviszonyokon és erőforrás-egyenlőtlenségeken alapul, és az adott lokalitásban, különböző társadalmi csoportok közötti interakciók során teremődik meg, amelynek során az erőforrásokkal, hatalommal rendelkezők a kívülállóság és idegenség fenntartásával biztosítják a többségi társadalom számára a biztonságosnak vélt távolságot, vagyis az elkülönülés formáját és mértékét. A szegények és nem szegények között, illetve a szegények csoportján belül létrejövő etnikus csoporthatárokat meghatározza az adott lokalitás tár-

sadalomtörténete, a különböző etnikai csoportok közötti együttműködés, kapcsolat, vagy annak hiánya. A legtöbb településen az etnicitás a roma-nem roma kizárólagosságban jelenik meg. Azokon a településeken, ahol az etnikai diverzitás, más kisebbségek jelenléte is jellemző, nagyobb az esélye a roma kategória differenciált, helyzetekhez igazodó használatának. Hasonlóképpen a roma társadalom társadalmi differenciáltsága, a településen látható és érzékelhető roma elit is segíti a különböző társadalmi csoportok közötti határok gyengülését, elmosódottságát.

A terepek kiválasztása lehetőséget adott arra, hogy hangsúlyosan kezeljük az etnikai különbségtétel térbeli leképeződéseit, hiszen a különböző etnikai csoportok településen belüli térbeli elhelyezkedése egyrészt pontosan tükrözi a különböző csoportok közötti társadalmi távolságokat, másrészt meghatározza a mindennapi érintkezési viszonyokat. A vizsgált települések többségében a romák településen belüli térbeli elhelyezkedése az interetnikus szomszédságoktól a gettóig terjedő kontinuumon helyezkedik el, ami a romák differenciált társadalmi helyzetét, a romák és nem romák, továbbá az egyes roma csoportok közötti elkülönülési és szegregációs igények, fizikai, mentális, szimbolikus határok időben és térben dinamikusan változó különbségeit tükrözi.

A cigány családok helyzete a lokalitásban határozódik meg, és alapvetően a helyi elitek romákhoz való viszonyán múlik. Kisvárosainkban egy szűk elit, néhány család rendelkezik minden elosztható forrással, gazdasági potenciál felett, a helyi társadalom többi tagja pedig többé-kevésbé nekik kiszolgáltatott. Minél kisebb egy település, minél szűkösebbek az erőforrások, annál meghatározóbbak a patrónus-kliens jellegű társadalmi viszonyok. Az aszimmetrikus, a felek státuszbeli különbségén alapuló, de mindkét fél számára hasznos és fenntartandó patrónus-kliens kapcsolat már nemcsak magánszemélyek, hanem közszereplők (polgármester, közfoglalkoztatás szervező) és magánszemélyek közötti kapcsolatban is megjelenik. Fontos különbség, hogy e közszereplők nem saját gazdaságukból, vagyonukból juttatnak a helyi szegényeknek, hanem állami forrásokat osztanak el a helyi viszonyoknak, érdekeknek megfelelően. Mindez informalizálja a helyi hatalmi viszonyokat, és erősíti a szegények helyi hatalomnak, közvetve az államnak való kiszolgáltatottságát.

Kutatási tapasztalataink szerint alapvető különbség mutatkozik a nem roma és roma családok szegénysége és társadalmi befogadása/elfogadottsága között. Kisvárosaink nagyon hasonlóak abban, hogy a cigány családok szinte teljesen kiszorultak az elsődleges munkaerőpiacról, romákat általában csak szezonálisan foglalkoztatnak, hagyományosan a mezőgazdaságban és az építőiparban. Ezzel a roma családok nemcsak a munkalehetőségtől esnek el, hanem a többségi társadalomhoz, az intézményekhez fűződő kapcsolataik is háttérbe szorulnak, megszakadnak, amelyek szűkösség idején addig kisegítették a roma családokat. Ugyanakkor a nem roma családoknak nagyobb az esélye arra, hogy egy vagy több aktív korú tagjuk tartósan jelen legyen az elsődleges és az informális munkaerőpiacon, ahol jellemzően a többségi társadalom tagjaival, különböző intézmények képviselőivel kialakított és fenntartott kapcsolatokon keresztül tudnak megkapaszkodni. A munka-erőpiaci jelenlét és a többségi társadalommal kialakított kapcsolatok határozzák meg a lokális társadalomban elfoglalt helyüket is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy romákra és nem romákra az alacsony jövedelemből fakadó szegénység egyaránt jellemző, de a nem roma családok kisebb eséllyel süllyednek mélyszegénységbe, és társadalmi tag-

ságuk nem kérdőjeleződik meg, a lokális társadalom részei, akikkel szolidáris a nem szegény többség. Ezzel szemben a romák hozzáférése a munkalehetőségekhez sokkal korlátozottabb, és többségüknek nemcsak a szegénységből fakadó mindennapi gondokkal, de a többségi társadalom részéről egyre erőteljesebb nyílt, durva rasszista beszédmód megjelenésével és gyakorlataival, társadalmi tagságuk folyamatos megkérdőjelezésével is szembesülniük kell.